

Література

1. Ансофф И. Стратегическое управление / Ансофф И. – М. : Экономика, 1989.-С.15-18.
2. Старостіна А. О. Промисловий маркетинг. Теорія та господарські ситуації. Підручник. / Старостіна А. О. – К. : “Іван Федоров”, 1997. – 400с.
3. Кретов И. И. Маркетинг на предприятии : практическое пособие. / Кретов И. И. – М. : АО “Финстатинформ”, 1994. – 181с.
4. The Fiat Group History [Electronic resource].- Mode of access: http://www.fiatgroup.com/en-us/group/Pages/default_2009.aspx - заголовок екрану
5. <http://tatamotors.ru> [Electronic resource].- Mode of access: <http://tatamotors.ru/Milestones.aspx> - заголовок екрану
6. Volpato, G., Fiat Group Automobiles: Un'Araba Fenice nell'industria automobilistica internazionale. / Volpato, G. - Bologna: Il Mulino, 2008, 322p.
7. www.fiatgroup.com [Electronic resource].- Mode of access: http://www.fiatspa.com/en-US/innovation/innovazione_fpt/Pages/vision.aspx - заголовок екрану
8. <http://www.fiatgroupautomobilespress.com> [Electronic resource].- Mode of access: <http://www.fiatgroupautomobilespress.com/index.php?group=6> - заголовок екрану
9. <http://www.psa-peugeot-citroen.com> [Electronic resource].- Mode of access: http://www.psa-peugeot-citroen.com/en/psa_group/cooperation_b2.php - заголовок екрану

УДК 338.45

Чекаловська Г.З.,
здобувач кафедри економічної теорії
Тернопільського національного економічного університету

ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

Постановка проблеми. Одним із основних завдань соціально – економічного зростання та прискорення інноваційної динаміки України є перехід до економіки, яка базується на продуктивному використанні нових знань. Саме знання виступають фактором постіндустріального розвитку та є невичерпним суспільним благом, яке збільшується у процесі свого використання.

Економіка знань розкриває нову роль і місце інтелекту людини в сучасному суспільстві, вплив інформації як головної продуктивної сили і суб'єкта виробництва на розвиток економічної системи [1]. Сьогодні йдеться про особливе значення знань у розвитку суспільства, адже дослідження показують, що їх подвоєння відбувається протягом кожного десятиліття [2].

Освіта та професійна підготовка стають фундаментом «економіки знань». Удосконалення людини, зростання освіченості населення країни досягається передусім за допомогою освіти та професійної підготовки. Саме тому на сучасному етапі великої актуальності набувають проблеми надання освітніх послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічній літературі використовується низка підходів до трактування поняття «освітня послуга». Зокрема, методологічні аспекти освітньої послуги висвітлили зарубіжні та вітчизняні вчені, зокрема: Г.Беккер, А. Браверман, Т. Шульц, Г. Дмитренко, С. Беляков., У.Зінуров, І. Решетнікова, Т.Сон, К. Хюфнер, А. Ченцов, В. Огаренко, В. Гейєць, Т. Оболенська, Д. Полозенко та ін.

Надаючи належне цим публікаціям, потрібно звернути увагу на необхідність постійного розвитку наукових поглядів на проблеми розвитку вищої освіти, її орієнтації на зміни у світі, і, зокрема, в українському суспільстві.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження та систематизація основних підходів вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів щодо понять «освіта», «освітня послуга».

Виклад основного матеріалу дослідження. Освітні послуги відносяться до особливих послуг. Це пов'язано з тим, що освіта багатофункціональна і окрім передачі знань має виховну, культурну, моральну, соціальну, політичну та інші складові. Зупинимось на визначенні освітньої послуги як економічної категорії. У ній в сконцентрованому вигляді відображаються складні економічні процеси всієї системи освіти.

Розглянемо підходи до визначення освітніх послуг вченими різних економічних напрямів та течій.

Представниками **класичної політекономії** В. Петті, А. Сміт і Д. Рікардо вперше були введені такі поняття як «живі діючі сили», «робоча сила» і «продуктивні робочі сили», а також доведено, що набуті здібності людей є частиною багатства всього суспільства в цілому і що ці властивості формуються суспільними інститутами виховання і освіти.

Основоположник економічної теорії як науки А. Сміт у своїй фундаментальній роботі "Добробут націй" [3], що стала настільною книгою усіх поколінь економістів, визначав освіту як одну з найважливіших причин в заробітках різних членів суспільства і різниці в їхньому соціальному статусі. Вперше в економічній теорії освіту було охарактеризовано як інвестиційний процес і на рівні постановки було визначено проблему оцінки ефективності інвестицій в освіту з погляду різних учасників цього процесу: учнів, їхніх батьків, суспільства загалом.

А. Сміт звертає увагу на те, що витрати на навчання не обмежуються лише тими витратами, які пов'язані безпосередньо із учнівством, а містять у собі й інші витрати з утримання учня, що їх змушені нести його батьки або родичі (забезпечення одягом та ін.). І цілком справедливо, на думку А. Сміта, що в майбутньому ці витрати будуть компенсуватися за рахунок вищих заробітків [3].

Теорія людського капіталу, що вивчає процес якісного вдосконалювання людських ресурсів, утворює один із центральних розділів сучасного аналізу пропозиції праці. З її розробкою пов'язаний справжній переворот в економіці праці. Ідея поняття про людський капітал має давнє коріння в історії економічної думки. Однак як самостійний розділ економічного аналізу теорія людського капіталу оформилася на рубежі 50-60-х років минулого століття. Заслуга її висування належить відомому американському економістові, лауреатові Нобелівської премії Т. Шульцу, а базова теоретична модель була розроблена в книзі ще одного Нобелівського лауреата Г. Беккера «Людський капітал», яка стала основою для всіх подальших досліджень у даній області й була визнана класикою сучасної економічної науки [4].

Г. Беккер визначав освітнянські послуги як змішані блага, виділяючи спеціальне і загальне інвестування в освіті та розмежовував міру відповідальності суб'єктів. У ході загальної підготовки людина здобуває знання і навички, які може використовувати в різних видах діяльності. Спеціальна підготовка припускає одержання спеціалізованих знань і навичок, що застосовуються в якій-небудь вузькій сфері.

Г. Беккер першим розрахував економічну ефективність освіти. Враховуючи доходи, що отримані, завдячуючи вищій освіті, безпосередні витрати та втрачені під час навчання заробітки, він визначив віддачу від вкладень в освіту - 12-14 % річного прибутку [5].

Завдяки теорії людського капіталу вкладення в людину почали розглядатися як джерело економічного зростання, не менш важливого, ніж «звичайні» капіталовкладення. Т. Шульц і Дж. Кендрік зробили кількісну оцінку внеску освіти в економічний ріст. Було встановлено, що протягом ХХ століття накопичення людського капіталу випереджало темпи відповідного накопичення фізичного капіталу. За розрахунками Е. Денісона, приріст душевого доходу в США протягом післявоєнного періоду був на 15-30% зумовлений підвищенням освітнього рівня робочої сили. Досвід інших країн підтверджує, що ставка на інвестиції в освіту й охорону здоров'я є найбільш ефективною стратегією економічного розвитку [6].

Неокласична теорія людського капіталу розглядає процес його відтворення як дуже складний і поетапний, що складається з мікро- і макроекономічного рівнів. На мікрорівні розглядається формування окремого індивідуума, коли він проходить у своєму розвитку декілька стадій: довиробничий період (дошкільна, шкільна та спеціальна освіта), період вступу до складу робочої сили, базовий період трудової діяльності, адаптація до виходу із складу робочої сили і пенсійний період. Макроекономічний рівень припускає існування сукупності відносно самостійних процесів, що характеризують виробництво людського капіталу нації в цілому - суспільство або держава створюють певні умови для формування і реалізації людських здібностей. Відповідно до етапів відтворення людського капіталу (інвестування, формування і реалізація), результат накопичення людського капіталу завжди пов'язаний із системою інвестицій в людину, тому такі інвестиції розглядаються з точки зору ефективності й кінцевого результату.

Альтернативні теорії людського капіталу. На відміну від традиційної теорії людського капіталу, альтернативні розглядають освіту як таку, що не обов'язково має виступати незалежною змінною. Рівень освітньої підготовки багато в чому залежить від природних здібностей людини (її "генетичного фонду") і умов виховання в родині. Відтак, освіта може уявлятися лише як посередник, який переносить на заробітки впливи, що виходять від цих глибинних причин.

У серії досліджень П. Тобмена (який працює з вибірками, що складаються із близнюків, що, на його думку, дає можливість точніше оцінити роль спадкоємного фактору) показано, що на частку генетичного потенціалу доводиться 45% розходжень у заробітках, на частку соціального походження - 12%, тоді як на частку освіти - усього лише близько 6% .

Р.Херрнстейн доводить, що усунення будь-яких соціальних привілеїв і переваг привело б до виділення якоїсь "біологічної еліти" і до заміни існуючої економічної нерівності новою, ще більш несправедливою його формою, заснованою на відмінностях у генетичному потенціалі. Тому досягти більше рівномірного розподілу первинних доходів принципово неможливо. Зміні й перебудові піддається лише розподіл вторинних доходів (за допомогою оподаткування, трансферних виплат тощо) [7, с. 67].

У 70-ті роки минулого століття теорія людського капіталу піддалася критиці з боку **теорії фільтра**, авторами якої є такі відомі економісти й соціологи як А. Берг, М. Спенс, Дж. Стигліц, П. Уїлс та К. Ерроу. Згідно з цією теорією освіта являє собою механізм, що сортує людей за рівнем їхніх здібностей.

Центральна ідея цієї теорії - висування на перший план не продуктивної, а селективної (інформаційної) функції освіти. Постає питання про спосіб, у який освіта виконує свою інформаційну функцію. Оскільки передбачається, що більш обдаровані люди досягають у середньому вищих щаблів освіти, то у процесі навчання має місце сортування учнів за рівнем їхніх здатностей. Природно, що при найманні працівників підприємці будуть використовувати інформацію про потенційну продуктивність працівника. З іншого боку, для особи це може служити певним сигналом щодо необхідного рівня освіти.

Теорія "фільтра" скептично оцінює можливості необмеженого росту освіти, оскільки важливо не абсолютний рівень освітньої підготовки, а його диференціація між неоднаковими за своїми виробничими характеристиками категоріям робочої сили. Тому підвищення рівня освіти саме по собі не сприяє ні прискоренню економічного зростання, ні скороченню безробіття.

Особливе значення в теорії "фільтра" відіграють іспити. В "чистому" вигляді освітній фільтр взагалі можна представити як такий, що складається з одних іспитів. Їхня відміна або ослаблення різко знизили б інформаційну цінність освіти. Вузька спеціалізація розцінюється в програмі теорії "фільтра" як не обов'язкова, тому що підприємців цікавлять, насамперед, природні здатності працівника, а не обсяг знань, отриманих під час навчання.

Дослідженням освіти займалися й представники так званої **ліворадикальної школи економіки** - С. Боулс, Д. Гордон, Г. Джинтіс, М. Карной, Р. Едвардс та ін. На їх погляд, головним завданням є з'ясування місця і ролі сфери освіти в системі суспільних відносин капіталізму, а також у підпорядкуванні праці капіталу.

В умовах капіталізму освіта, на їхню думку, повинна виконувати такі основні функції: робити майбутніх працівників продуктивними, наділяючи їх необхідними професійними знаннями й навичками (при цьому система освіти повинна бути спроможною створювати резервну армію кваліфікованої праці для сприяння зниження витрат виробництва й підсилення економічної влади підприємців над робітниками); виробляти в учнів емоційні характеристики й стереотипи поведінки, необхідні для роботи на капіталістичному підприємстві, привчати молодь до відносин панування й підпорядкування, що пронизує всю економічну систему капіталізму. Вони приймають основну тезу теорії фільтра про використання освіти як засобу відбору й сигналізації про професійні якості працівників [4].

У сучасних моделях економічного зростання (Р. Лукаса, П. Ромера, Г. Манківа-Д. Ромера-Д. Уейла) найбільш впливовим чинником є людський капітал, наука, новітні знання. Деякі дослідники (Д. Скірм) наголошують на тому, що в економіці знань швидше за все спостерігатиметься не дефіцит, а надлишок ресурсів. При цьому одночасно знизиться роль деяких чинників виробництва (скажімо, місцезнаходження та розміри підприємства) та виникне стала орієнтація на людські ресурси [8].

Розглянемо відмінності у трактуванні освітньої послуги та ринку освітніх послуг, які використовуються сьогодні вітчизняними вченими.

Ченцов А. при визначенні освітньої послуги приділяє значну увагу педагогічному компоненту: «Освітні послуги створюються у процесі науково-педагогічної праці, що є у свою чергу різновидністю наукової праці. Результатом наукової праці є науковий продукт. Результатом науково-педагогічної праці може бути названо освітнім продуктом. Освітній продукт – це частина інтелектуального продукту, яка адаптована до відповідного сегменту освітніх послуг» [9].

Більш ширше тлумачення наводить Сон Т.: освітня послуга – «є результатом навчальної, управлінської і фінансово-господарчої діяльності навчального закладу, що спрямована на задоволення виробничого попиту на підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації робочої сили і попиту індивідів на одержання професії чи кваліфікації, перекваліфікації» [10].

В. Огаренко дає таке визначення даного поняття: «Освітня послуга – освітній товар, що являє собою визначену діяльність, що її здійснює виробник, і в процесі якої відбувається задоволення потреби споживача в освіті» [11, с. 43].

Зиннуров У. ширше розглядає поняття продукту вищих навчальних закладів і вважає, що вони є виробниками наступних видів товару: послуг освітнього характеру (перша вища освіта, друга вища освіта, підвищення кваліфікації, перепідготовка, курси, лекції і т.д.); науково-технічної продукції;

інтегрованої продукції на базі науково-технічної продукції й освітянських послуг; учбово-методичної продукції [12].

Багато дослідників співставляють освітянську послугу з категорією «суспільних благ». Освітянська послуга є благом особистим (для окремої людини) і суспільним для суспільства в цілому. Корисність освіти як суспільного блага має довготривалий характер, на відміну від одноразового споживання освітньої послуги як товару. З теорії суспільного блага і зовнішніх ефектів відомо, що існують визначені види товарів і послуг, які суб'єкти ринкової економіки не мають наміру надавати, оскільки вони володіють особливістю неподільності і, внаслідок цього, не можуть бути куплені індивідуальними споживачами.

С. Кадачників стверджує, що «Освітня послуга – це економічне благо, що володіє корисністю з точки зору його споживачів і потребує витрат на своє виробництво» [13].

К. Хюфнер розглядає особливість освітянської послуги з трьох точок зору: з економічної, юридичної, нормативно-політичної. Оскільки ці точки зору у деяких аспектах збігаються, то можна стверджувати, що вища освіта як благо носить змішаний характер. Вища освіта виконує три функції: викладання, дослідницької функції і функції надання послуг суспільству. При реалізації першої функції вищої освіти здійснюється підготовка висококваліфікованих фахівців. В даному випадку освітню послугу можна вважати особистим благом. Реалізація дослідницької функції вищої освіти пов'язується з виробництвом нових знань, які, завдяки їх розповсюдженню (публікації, конференції), стають суспільними. Законодавчі норми щодо захисту прав інтелектуальної власності обмежують доступ широкого загалу до ознайомлення з результатами науково-дослідної діяльності у ВНЗ, а вироблені знання у вигляді патентів стають особистим благом науковців, дослідників. Реалізацію третьої функції розглядають у двох аспектах: перший аспект – конкретні послуги, які можуть бути платними чи безплатними; другий аспект пов'язаний з користю, яку вища освіта приносить суспільству. Другий аспект свідчить про те, що вища освіта є суспільним благом [14].

До цього часу з приводу розуміння економічної природи вищої освіти існують прямо протилежні думки: одні дослідники вважають, що освіта є суспільним благом, на яке має право кожний громадянин, інші трактують освіту як приватне благо (комерційну послугу). Так, В.М. Кожухар вважає, що освіта не є суспільним благом і це підтверджується її платністю [15]. С.А. Мамонтов уточнює, що освітні послуги мають ознаки як суспільних, так і приватних. З одного боку, їх споживання здійснюється колективно, але при цьому доступ до послуг, що фінансуються державою, отримують не всі бажаючі, а значить не виконується принцип «неможливості виключення зі споживання» [16].

У розвинених країнах переважає ідея розвитку вищої освіти як суспільного блага. На цьому наголошується в підсумковому документі саміту «групи восьми» «Освіта для інноваційних суспільств у XXI столітті» (Санкт-Петербург, 2006), у Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (Париж, 5-8 липня 2009 р.), в Універсальній декларації прав людини.

Вища освіта дійсно мала б ознаки *суто суспільного блага*, якби її послуги:

- 1) споживалися всіма громадянами країни безкоштовно (незалежно від того, платять вони за них чи ні), без будь-яких обмежень і виключень будь-кого з числа споживачів;
- 2) не були вибірковими, тобто надходили до всіх споживачів в одній і тій же кількості;
- 3) споживалися людьми тільки разом, колективно, а обсяг індивідуального споживання освітніх послуг дорівнював обсягові їх колективного споживання.

На розвиток освіти як суспільного блага прямо вказує її фінансування державою за рахунок видатків із державного бюджету, або, коли освітній процес має певну регіональну структуру та спрямованість, - за рахунок коштів як центрального, так і місцевих бюджетів. Саме як суспільне благо освіта сприяє утворенню загального позитивного зовнішнього ефекту у вигляді підвищення рівня освіченості, культури і продуктивності нації.

Вища освіта мала б ознаки *суто приватного блага*, коли б:

- 1) регулювалася винятково ринковим механізмом, спрямованим на задоволення платоспроможних потреб певної частини населення;
- 2) кожна одиниця освітньої послуги (навчальний курс, навчальний предмет) передавалася споживачу за окрему плату;
- 3) знання розглядалися як інвестування в людський капітал, що приносять прибуток, а високий рівень професійної освіти - як запорука індивідуального соціального захисту.

Вища освіта належить, до змішаних благ, а точніше - до *спільних (спільно споживаних) благ*. Її характеризують:

- 1) висока конкурентність абітурієнтів при вступі до ВНЗ;
- 2) низька виключність студента зі споживання освітньої послуги;
- 3) орієнтація структури пропозиції освітнього блага на індивідуальні інтереси споживачів, зокрема запровадження у ВНЗ дисциплін за вибором студента [17].

Висновок з даного дослідження. Виділивши економічні школи та течії, які мають істотні розбіжності у тлумаченні сутності освітніх послуг, можна стверджувати, що політекономія соціалізму, неокласична теорія людського капіталу розглядають освіту як суспільне благо; альтернативна теорія людського капіталу, теорія фільтра розглядають освіту як приватне благо; теорія людського капіталу та ліворадикальна школа економіки відносять освіту до змішаного блага. Ми схилиємося до теорії, що освітня послуга вищих навчальних закладів відноситься до змішаних суспільних благ, маючи при цьому особливості як суспільного блага, так і особистого блага.

Подальші дослідження доцільно здійснювати в напрямку дослідження моделей фінансування вищої освіти.

Література

1. Економіка знань та її перспективи для України. Наукова доповідь. Інститут економічного прогнозування НАН України / За ред. В. М. Гейця. – К. : ІЕП НАНУ, 2005. – 168 с.
2. Гузар У. Є. Економіка знань та її перспективи для України / У. Є. Гузар // Регіональна економіка. – 2009. – № 1. – С. 27-35.
3. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 590 с.
4. Стратегічне управління вищим навчальним закладом : монографія / В. М. Огаренко, С. Я. Салига, В. М. Гетьман та ін. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2009. – 416 с.
5. Палехова В.А. Освіта: суспільне благо або товар / В.А. Палехова // Наукові праці. Вісник ЧДУ імені Петра Могили: Економіка. – 2010. – Т. 133. – Випуск 120. – С. 25-32.
6. Салига С. Я. Теоретико-методичні засади фінансування вищої освіти / С. Я. Салига, В. М. Гельман // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 1 (4). – С. 189–196.
7. Чекан І. А. Класична та альтернативні теорії людського капіталу: спроба порівняльного аналізу / І. А. Чекан // Наукові праці. – Том 72. – С. 64-69.
8. Макбурни Г. Глобалізація: нова парадигма політики вищого образования / Г. Макбурни // Высшее образование в Европе. – Т. XXVI. – 2001. – № 1. С. 46–55. [Электронный ресурс]. - режим доступа: technikal.bmstu.ru/istoch/reforma/glob.doc
9. Ченцов А. О бизнесе образовательных услуг / А. Ченцов // Высшее образование в России. – 1999. – № 2. – С. 120-123.
10. Сон Т. А. Формирование рынка образовательных услуг / Т. А. Сон // [Электронный ресурс]. – Режим доступа www.marketing.spb.ru
11. Огаренко В. М. Державне регулювання діяльності вищих навчальних закладів на ринку освітніх послуг : монографія / В. М. Огаренко. – К. : НАДУ, 2005. – 326 с.
12. Оболенська Т. Є. Маркетинг освітніх послуг: вітчизняний і зарубіжний досвід : монографія / Т. Є. Оболенська. – К., 2001. – 208 с.
13. Кадачников С. М. Особенности высшего образования как экономического блага и некоторые практические следствия этих особенностей / С. М. Кадачников // Университетское управление. – 2001. – № 2 (17). – С.48-49.
14. Хюфнер Клаус. Высшее образование как общественное благо: методы и формь его предоставления / К. Хюфнер // Высшее образование в Европе. – 2003. – Т. XXVIII – № 3 [Изд-во ЮНЕСКО – СЕ ПЕС]; [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.aha.ru/moscow64/educational_book.
15. Кожухар В. М. К определению содержания образовательной услуги / В. М. Кожухар // Маркетинг в России и за рубежом. – 2005. – № 3. – С. 31-41.
16. Мамонтов С. А. Сфера образования как многоуровневая система / С. А. Мамонтов // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 5. – С. 43-51.
17. Шевченко Л. С. «Елітаризація» вищої освіти в контексті безпеки суспільного розвитку / Л. С. Шевченко // [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.ed.ru/news/>